

ISophos: Uluslararası Bilişim, Teknoloji ve Felsefe Dergisi

ISophos: International Journal of Information, Technology and Philosophy

ISOPHOS • Yıl/Year: 2 • Sayı/Num: 2 • Bahar/Spring 2019

ISSN: 2651-463X

Kurumsal Çalışma Hayatına Heideggerci Bir Bakış

Hasan Yükselten
Marmara Üniversitesi
hyukselten@hotmail.com

Özet

Günümüzdeki anlamıyla çalışma olgusu temel olarak sanayi devrimi sonrasında şekillenmiştir. İnsanın “mesai” kavramı ile tanışması bu döneme denk gelir. Çalışma hayatındaki hızlı dönüşümün itici gücü olan büyük boyutlardaki mekanik teknoloji, ekonomi ve iş yaşamındaki insanı, “kullanıcı” ve “araç”a dönüştürmüştür. Peki, insanın kullanıcıya dönüşümü ne anlama gelir? İnsanın bir araç olarak konumlandırılmasından ne anlamalıyız? Kurumsal çalışma hayatında, çalışan ile makine birbirlerinin homolog sistemleri gibi kabul edilir. Bir çalışanın yaptığı işleri bir makine de yapabilir. Bundan sonra etkileşim her zaman çift yönlü olacaktır: Mekanikleşen insan ve insanileşen makineler. Heidegger’e göre mekanikleşme yirminci yüzyılında insani olan her şeyi ve hatta doğal dünyayı kuşatmıştır. Heidegger, teknolojinin gelişimiyle şekillenen tekno-dünyanın eleştirisini yapmış ve modern dünyada buna karşı düşüncenin görevlerini belirlemeye çalışmıştır. Bu çalışmada, günümüz kurumsal çalışma hayatı, Heideggerci teknik eleştirisi bağlamında analiz edilmiştir. Bilişim devrimiyle kesinlikle tüm yönleriyle yeniden biçimlendirilen çalışma hayatı, insanın mekanikleşmesi ve dehumanizasyon (insansızlaştırma) koşullarından bazılarını tespit etmektedir. Sonuçta kurumsal çalışma hayatının insanı nesneleştirerek kullanıcıya dönüştürdüğü hipotezi desteklenmektedir. İnsanın cansız araçlar kategorisine indirgenmesi, felsefi ve sosyolojik analizlere açıktır.

Anahtar Sözcükler: Heidegger, Teknoloji Felsefesi, Kurumsal İş Hayatı, Teknolojik Düzen.

Heideggerian View of Corporate Work Life

Abstract

The working phenomenon in the present sense was basically shaped after the industrial revolution. In this period that people meet with the term of overtime. The large-scale mechanical technology, the driving force of the rapid transformation of work life, transformed the economy and business people into users and tools. So, what does it mean to transform into a user? What should we understand from the positioning of human being as a tool? An employee and a machine have been con-

sidered as each other's homologous systems in the corporate work life. An employee can do a job, a machine can also do. From now on the interaction will always be bidirectional: Mechanized human and humanized machines. According to Heidegger, in the twentieth century the mechanization encompassed everything human and even the natural world. Heidegger criticized the techno world, shaped by the development of technology, and sought to determine the tasks of thought in the modern world. In this study, today's corporate work life is analysed in the context of Heideggerian technical criticism. The work life, which has been reformed with all aspects of the IT revolution, identifies some of the conditions of human mechanization and dehumanization. As a result, the hypothesis that the corporate work life is objectified and transformed into the user is supported. The reduction of human to the category of inanimate vehicles is open to multi-dimensional criticism and analysis.

Keywords: Heidegger, Philosophy of Technology, Corporate Work Life, Technological Order.

1. Teknoloji, İnsan, Toplum ve Felsefe

Teknoloji günümüzde gündelik yaşamın çeşitli boyutlarına nüfuz etmiştir. Bilimsel, sanatsal, politik ve dini etkinlikler de gittikçe teknolojikleşmektedir. Ekonomi ve profesyonel çalışma hayatı da teknolojik destekten fazlasıyla yararlanmıştır. Emek ve zamandan tasarruf sağlayan insan için imkânsız görünen birçok girişimi mümkün hale getiren teknoloji, beraberinde çeşitli sorunlara da yol açmıştır. Çevre kirliliği, işsizlik, teknolojik ve dijital uçurum, teknoloji bağımlılığı, teknolojik suçlar, gerçekliğin sannallaşması, mahremiyet, denetim, mekanikleşme gibi yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Çünkü teknoloji-insan arasındaki ilişki, McLuhan'ın dediği gibi tek yönlü değildir: Teknoloji, insanların sadece kullandığı icatlar değildir; aksine insanları yeniden icat eden araçlardır. Biz araçlarımızı biçimlendiririz fakat buna karşın onlar da bizi biçimlendirir (McLuhan, 1964).

İlk bakışta birbirlerinden çok farklı alanlar gibi görünse de felsefe ve teknoloji arasında aslında çok kuvvetli bağıntılar vardır. Felsefe temelde sorular sorar, çoğunlukla da eleştirel düşünme üzerine kurulu bir disiplindir. Teknoloji ise fiziki ve kanıtlanmış argümanlar üzerine bina edilen bilimsel bilgilerin hayata geçirilmesidir. Bu yüzden teknolojik gelişmeler bilimin konusudur, felsefenin değil. Fakat felsefe, insanla ilgili bir disiplindir ve insanla ilgili her şey, özellikle de teknoloji felsefesi ilginin odağındadır. Teknoloji, insan ve toplum üzerindeki etkileri göz önüne alındığında salt fayda sağlayan araçlar olarak düşünülemez. Artık teknolojik değişim öyle büyük bir hızla gerçekleşmektedir ki ne yöne doğru ilerlediğimize karar vermek için dikiz aynası işe

yaramamaktadır. Felsefi sorgulanmadan muaf tutulan teknolojinin insanlığı ne yöne doğru götürmekte olduğundan emin olunamaz.

Pozitif ve negatif etkileriyle teknolojikleşme sosyolojik, psikolojik, bilimsel ve felsefi analizlere tabi tutulmuştur. Felsefi ilgi, teknolojinin pozitif ve negatif etkilerine dair bir dizi konuyu sorunlaştırmış haldedir. Örneğin süper yapay zekâ, teknolojinin yan etkisi olarak iklim değişikliği, nükleer savaşlar, süper-insan vb. kaynaklı kıyamet senaryoları da dile getirilmektedir. Benzer şekilde teknolojiden ayrı kalma korkusu, tekno-fobi, tekno-stres, internet bağımlılığı, yalnızlık duygusu, reel ilişkiler yerine sanal ilişkileri tercih etme vb. problemler teknolojinin gelişmesiyle koşut olarak ortaya çıkan problemlerdir (Işıklı ve Küçükvardar, 2016, s. 229). Teknolojik gelişmelerin insanlığın hayatına gelecekte ne tür negatif etkileri olacağıyla ilgili de pek çok distopya (karanlık gelecek senaryosu) dile getirilmektedir. Dolayısıyla bilimveya teknoloji, dışarıdan bakan bir gözle eleştirel yaklaşımla ele alınmalıdır. Bunu da en doğru şekilde teknoloji felsefesi yapabilir.

On sekizinci yüzyıla kadar felsefe ve bilim birlikte hareket etmekte, bilim zaten felsefenin içinde yapılan bir alt disiplin olarak görülmekteydi. Örneğin modern bilimin ilk kuramı olan Newton'ın kitabı, **Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri (Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica)** adını taşımaktaydı (Newton, 2016). Bu tarihten sonra özellikle de sanayi devrimini takip eden yıllarda, teknolojik gelişmelerin verdiği güvenle felsefeye sırt çeviren bilim, sonunu düşünmeyen yani insanlığı nereye götürdüğünü bilmeyen bir teknoloji üretmeye başlamıştır. Bilim ve teknoloji arasındaki sıkı ve karşılıklı işbirliği, dışsal sorgulamaya izin vermeyen kapalı bir bilim ve teknoloji felsefesine yol açmış görünmektedir. Örneğin 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Albert Michelson, bilimin tamamlandığını bundan sonra yapılacak tek şeyin daha hassas hesaplamalar yapmak olduğunu söylemiştir (Işıklı, 2012, s.2). Teknoloji üretmeyi mümkün kılan bilimin bu başarılarından güç alan filozof Schlick ise görece yeni epistemolojik bir prensip önermiştir: “Bir önermenin anlamı, onun doğrulama yöntemidir.” Bu neo-pozitivist prensipte dile gelen doğrulama ilkesine sıkı sıkıyabağlı kalan Viyana Çevresi filozofları, artık felsefenin de bittiğini, yapılması gereken tek şeyin bilimin önermelerini çözümlenmek olduğunu iddia edebilmişlerdir (Magee, 2004). Bununla birlikte bilim, felsefeyi yadsımasının bedelini, teknolojinin sadık hizmetkârı olmanın ötesine geçememekle ödemiş, insan ise Heidegger'in ifadelerinde teknoloji karşısında özne olma konumunu kaybetmiş, nesne durumuna düşmüştür. Tekniği, felsefe ve sanattan ayıran bilim, teknolojinin bir anlamda insana tahakküm etmesinin de yolunu açmıştır.

Bu araştırmada, teknolojikleşen veya teknolojik destekle işleyen iş dünyasında insanın bir birey olmaktan çıkarılması ve sadece belirli işlevleri yerine getiren canlı bir

makineye, bir araca dönüşmesi konu edilmiştir. Günümüzün teknolojikleşmiş kurumsal çalışma hayatında insan, çeşitli teknolojik baskılar altındadır ve bir birey olarak varlığını korumakta zorlanmaktadır. Bu zorlayıcı baskıyı tasvir edebilmek için araç-sallaşma, nesneleşme, işleve indirgenme, stokta tutma, varlığın kendini geri çekmesi gibi Heideggerci terimler uygun olabilir.

2. Teknoloji ve Kurumsal Çalışma Hayatı

20. yüzyılda insanın kurumsal çalışma hayatındaki konumu, teknolojinin insana tahakkümü, teknolojik gelişmenin insanlığa katkıları ve zararları gibi konular felsefecilerin de dikkatini çekmiş, bu konuda ayrıntılı eserler verilmiş, Frankfurt Okulu, Chicago Okulu gibi kurumlarda da bu konular irdelenmiştir. Teknoloji ve iletişim alanında yaşanan gelişmeler, çalışanların gözetimini kolaylaştırırken çalışma hayatında sıradanlaşan işler, niteliğin de önemsizleşmesine, bunun ötesinde çalışanın nesneleşmesine yol açmıştır. Özellikle kurumsal çalışma hayatında insan bir makine, bir araç durumuna düşmüştür. Bu ise insanın mekanikleşmesi ve insanlıktan uzaklaşması anlamına gelir.

Günümüzde kurumsal çalışma hayatı, insanın ontolojik olarak artık orada var olmadığı bir hayata doğru evrilmektedir. İnsan için üretilen teknoloji, Descartes'ın insan-doğa arasında kurduğu özne-nesne ilişkisinin de ötesinde, Heidegger'in belirttiği gibi, insanı da nesneleştirerek teknoloji üretimi için raftan alınan basit bir "kaynak" a dönüştürmüştür. Personel yönetiminin insan kaynakları yönetimine dönüşmesi gibi, proje yönetim süreçlerinde çalışan insanlar da "proje kaynağı"na dönüşmüştür. Artık esas olan proje veya teknoloji üretimidir. Bu uğurda eskiyen kaynaklar, rafta ve stokta, hazırda tutulan muadili yedek kaynak ile kolaylıkla değiştirilmektedir. Tekno-dünyanın nesnesi olan insan, emre amadebir kaynak olarak değer görmektedir. İnsan, ontolojik olarak burada bir tür ismi değildir; kişiliği, kimliği bilinen bir özne, fail veya ajan değildir. Bir proje, plan veya tablodaki bir sayı, numara veya simgedir. Uzmanların belirttiği gibi, insan, teknoloji için hem tüketici hem de tüketilendir. (Işıklı ve Küçükvardar, 2016, s. 276) Kendisine, gittikçe bilinç kazanırken kendisi dışındaki her şeyi nesneleştirmek, teknolojinin giderek araç olma özelliğinden sıyrılarak bir amaç haline gelmesiyle ilgilidir.

Kurumsal iş hayatında ortak çalışma alanlarında benzer iş rolleri üstlenen çalışanlar, kurumun amacı doğrultusunda tesis edilmiş düzen içerisine "yerleştirilmiş ve aynılaştırılmış araçlar" görüntüsü sunarlar. İş hayatının öncesinde eğitimde birlik adı altında tek-biçimli eğitim tarafından topluma hazır halde sunulan "kalifiye eleman" kavramında ifade edilen "kullanıma hazır insan kaynağı unsuru" olarak yetiştirilir. İş hayatında ise kendinden bekleneni gerçekleştirme, bir çalışanın ödül-

lendirilmesini gerektirir. Çalışanlar, hedefinde verimlilik ve daha fazla üretim olan çalışma düzenine özgür iradeleriyle uyarlar. Kurumsal hayat, insanın kişisel kimliğini pasifleştirirken kurumsal kimliğini ön plana çıkarır. Başka bir açıdan kişiye sadece o kurum içinde kalmaya devam ettiği sürece bir değer taşıdığı ve hatta hayatın anlamının kurumsal iş hayatı olduğu telkin edilmektedir. Yani modern dünya bir özgürlükler dünyası değildir. Bilakis teknolojik taciz altında nesneleşen insanın bütün hareketlerinin kontrol altına alınarak takip edildiği bir dünyadır.

2.1 Kurumsal Çalışma Hayatında Birey ve Kimlik

Kurumsal iş hayatında çalışanların kartvizitlerini yakalarında taşıması, efendisinin ismini boynunda taşıyan Sakson kölelerini çağırıştırır. Kişilerin kimliği iş yerinde geçerli değildir. Onlara gerçekte kim olduklarını, iş yeri yönetimi tarafından verilen kartvizitler söylemektedir. Yönetici, memur, eleman, muhasebeci, koruma, güvenlik vb. kartvizitler kişiyi göstermezler, çalışanı gösterirler. Kartvizitlerden çalışan banka hesabına ay sonunda yatan paranın miktarını, emri altında çalışan eleman sayısını, kullandığı araçların markasını, sigorta primlerini ve elbette ki tekno-toplumdaki prestijlerini görebiliriz. Fakat işverenler, neredeyse tamamı elektronik çipler barındıran bu kartvizitlerin en çok da sunduğu kesintisiz gözetim imkânını önemserler. İş yeri kimlikleri, çalışanların mesai saatleri içindeki her hareketini izlenebilir hale getirmenin fiyakalı araçlarıdır. Aslında sürekli izlenebilirlik, çalışanın zorunlu olarak rıza gösterdiği ve ikna olduğu dikizleme seanslarından başka bir şey değildir. Çalışanın iş dışında da işe dâhil edilmesini ve takip edilmesini mümkün kılan cep telefonu, internet, elektronik posta, anlık mesajlaşma programları ve mobil uygulamalara her gün yeni teknolojiler eklenmektedir. Çalışanların dünya ile bağlantıda olmak için kullandıkları bu teknolojiler, dünyayı işe dönüştürmekte, iş dünyası söz konusu olduğunda ise çalışanı işle bağlantılı hale getirmektedir. İnsanı dünyaya bağlayan, dünyayı dönüştürmek için icat edilen cihazlar, çalışanı işe bağlar. Her şeyin uzaktan erişilebilir, kontrol edilebilir ve yönetilebilir bir araca dönüştüğü nesnelere interneti dünyasında insan da uzaktan erişilebilir durumdadır. İşe bağlı herhangi bir bilgisayar, makine, üretim veya denetim aracıdır. İnternete bağlı olan sanki iş ve nesnelere değil, insanlardır.

2.2 Kurumsal Çalışma Hayatında İşin Anlamı

İşin insanın yakasını bırakmama arzusu, tekno-kültürde teknolojik desteğe kavuştuğundan beri insan yakasını işten kurtaramamaktadır. İnsan evinde, sokakta, alışverişte ya da eğlencede işin kuşatması altındadır. Şimdi burada bulunan insan, işle bağlantıda kaldığı müddetçe o an orada var olmayan bir şeye dönüşür. Kişi ve yaşadığı dünya birbirinden koparılır. Kurumsal iş hayatında, plazanın içerisinde olduğu sürece, “işte olmak” bakımından hangi kartviziti taşıdığına önemi yoktur. Birbirlerine karşı

güçlü veya zayıf kartvizitlere bağlı olarak hak ve erişim imkanları açısından farklılık olsa da her iki kartvizit için de her zaman bir üst pozisyon, bir tür havuç olarak başlıca motivasyon kaynağıdır. Çalışan, kendi insani benliğini kurumun varlığına bir anlamda armağan etmekte, bu süreçte kendi var oluşunu unutmaktadır.

Çağımız, işin ve çalışmanın merkezi roller sergilediği bir çağdır. Kişinin işi varsa saygınlığı, parası ve hatta kimliği vardır. Ancak teknolojik gelişmeyle birlikte ekonomi kurumunda birçok yeni iş modeli ortaya çıkmıştır (Işıklı ve Küçükvardar, 2016, s. 285). Özellikle bilişim sektöründe, e-iş, e-ticaret, uzaktan çalışma, farklı ülkelerden kişilerin portal üzerinden birlikte çalışması vb. yeni iş modelleri oluşmuştur. Uzaktan yani her yerden iş yapabilme sorgulanmaksızın pozitif bir gelişme olarak görülmüştür. Fakat uzaktan iş yapabilmenin, işin uzaktan sizi bulması, sizin işten uzaklaşıp kafanızı dinlediğiniz zamanlarda sizi rahat bırakmaması sonucunu da doğurması kaçınılmazdır. Böylece iş hayatı, bütün hayatı işgal eder bir vaziyete dönüşmüştür. Yol, ev, kafeterya, vb. pek çok mekân ofisin devamı olarak işle bağlantılı mekânlar haline gelmiştir. Bunun sonucunda saygınlık ve para sahibi olan kişilerin zamanlarını istedikleri gibi planlayabilmeleri beklenirken kurumsal çalışma hayatındaki pek çok insan kendileri için harcayacak zaman bulamamaktan şikâyetçi olmaktadır.

İş hayatında iletişim içerisinde bulunulan kişiler, sadece gerektiğinde kullanılmak üzere kayıtlı olan birer kantağa (bağlantı) dönüşmüştür. Telefon kayıtlarındaki kişiler sadece birer nesne veya araç durumundadırlar ve işe yaradıkları sürece vardılar. Orta Çağ toplumunda, yani içine doğulan hazır bulunan, toprağa bağlı bir cemaate aidiyeti olan bir kişinin aforoz edilmesi, nasıl ki o kişinin bütün yaşama imkânlarının elinden alınması yani ölüme mahkûm edilmesi anlamını taşıyorsa kurumsal çalışma hayatında da mevkiini, pozisyonunu, işini kaybeden kişi, benzer şekilde yokluğa mahkûm edilmektedir. Kişinin değeri, işini, mevkiini koruduğu sürece sadece bir araç olarak potansiyel kullanım değeri kadardır.

2.3 Fazla Mesainin Geleneksel Anlamını Yitirmesi

Kurumsal çalışma hayatında fazla mesai, ekstra bir durum olmaktan çıktığında çalışkanlık, özendirilen ve erişilmesi beklenen bir erdem olmanın sınırlarını çoktan aşmış olur. Çağımızın iş yaşamında çalışma temposunun tanımlayıcı ilkesi “Daha çok kazanmak için daha çok çalışmak” şeklindedir. Peki, insanlar daha çok kazanmanın anlamını sorguluyorlar mı? Fazla çalışmak, niçin “gereğinden fazla çalışmak” olarak görülmüyor? Fazla, sözcük anlamıyla “gereğinden çok” demek değil midir? Harcama gücü, gelişmiş toplumun en önemli statü göstergesi olduğunda yeni slogan “Daha çok harcamak için daha çok kazanmak” biçimine bürünür.

Aşırı çalışmak, özendirilen ve yükselmek için gerekli olan bir şart olarak görül-
mekte ve çok çalışmak kutsanmaktadır. Çünkü sistem tüketim odaklıdır ve bu yüzden
normallığın öldüğü bir sistemdir. Normal çalışma temposu, normal insani deneyim-
leri yaşamak ve normal bir yaşam sürmek için gerekli ekonomik birikimi sağlamaktan
uzaklaştırılmıştır. Teknoloji dünyasının önde gelen isimleri, “modern zaman kahra-
manları” şeklinde rol model olarak sunulurken elde ettikleri başarılar hikayeleştiri-
lerek çalışanları çalışmaya daha çok motive etmeye hizmet etmektedir. Örneğin tek-
noloji girişimcisi ElonMusk’ın, başarısını haftada 120 saat çalışmaya borçlu olduğu
şeklindeki sözleri, haber manşetlerinde yer aldı. Frankfort’un dile getirdiği gibi, in-
sanlar bu durumu örnek alarak haftada 120 saat çalışmanın kendilerine de harika
şeyler getirebileceğini düşünebilirler fakat bu “gerçekçi” değildir (Wetsman, 2019).
Fazla mesai ile gerçek başarı arasında kurulan korelasyonlara neredeyse küresel
ölçekte inanılmaktadır. Çalışmanın aylıklık ve boşa zaman harcamaya karşı çağdaş
üstünlüğü apaçık ortadadır. Günümüzde insanın iş dışında hiçbir şey için yeterince
zamanı yoktur. Fakat huzur, mutluluk ve tatmin gibi evrensel ölçütler açısından insa-
nın durumu net değildir. Hastaneler, sosyal yardım kuruluşları, psikiyatr poliklinikleri
ve alternatif tedavi turizminin bu yüzyılda yıldızının giderek parlaması arasında da
korelasyonlar olduğu açıkça söylenebilir.

3. İşin Yayılımı: Çalışmanın Özel Yaşama Tahakkümü

Daha fazla çalışmak ve kazanmak, kişinin özel hayatından alır. İş öylesine yoğun
talep görür ki insanlar, özel yaşamlarından çok azını kendilerine ayırırlar. İş, gündelik
yaşamın büyük boyutlarını işgal eder. Bu işgal birçok çalışan için meşrudur: Kurumsal
iş hayatının kuşatıcılığı çalışma sistemine dâhil olmak isteyen çalışanlara giriş koşu-
lu olarak baştan sunulur ve yeni oluşmuş bir çalışma alışkanlığı olarak baştan kabul
edilen sıradan bir kural olarak görülür. Sürekli daha fazla verimlilik hedefiyle kısalan
proje süreleri sonucunda, varlığın ve sükûnetin unutulduğu iş odaklı yaşam tarzında
anahtar kavramlar **araçsallaşma** ve **yoğun strestir**. İş odaklı yaşam tarzı egemenliğini
her yana doğru genişletmektedir. Eğlence, boş vakit, tatil, gezi ve yemeklerde, gece
ve sabahın erken saatlerinde iş hep kendini bize sunar, bizden ilgi bekler.

Kurumsal çalışma hayatında kişinin tükettiği kadar değerli olduğu anlayışı hâkim-
dir. Bu anlayışın neticesinde adeta bir gösteri dünyasına dönen çalışma hayatı, sadece
giyim kuşam, yeme içme açısından değil aynı zamanda hal, tavır ve davranış açısından da
basmakalıp ve tekdüze insan tipini üretmektedir. Seri üretim arabalar arasındaki
fark nasıl ki sadece şase numaralarıysa kurumsal çalışma hayatında araç haline gelen
ve sıradanlaşan çalışanların da ayırt edici özellikleri boyunlarında taşıdıkları kimlik
kartvizitlere benzetilebilir. Başka bir ifadeyle çalışanları, seri üretimden çıkmış araç-

lara benzetmek mümkündür. Brian O'Connor'a göre çalışma hayatındaki insanlar, iş yerinin yapısına ve bilindik görevlerine uyacak şekilde geliştirilmiş ve uyarlanmış bir beceri kümesine sahiptirler. Sahip olmadıkları şey ise aylıklık becerisi ve boş zaman kapasitesidir. Boş zamanlarında canları sıkılır, ne yapacaklarını bilmezler. Sonuç olarak yıllık izin talebinde bile bulunmayabilirler (Humphreys, 2019).

4. Heideggerci Teknoloji Eleştirisinin Ana Hatları

Teknoloji felsefesi kavramı daha önce yaşamış düşünürler tarafından kendi dönemlerinin teknoloji algısı çerçevesinde gündeme getirilmiştir. Teknoloji felsefesini Antik Yunan'a kadar götürmek mümkündür. Bu alanda felsefe, teknolojinin doğası ve sosyal etkileriyle ilgilenmektedir. Örneğin Herakleitos (MÖ 500) ve Demokritos (MÖ 410) teknolojiyi doğanın taklidi (imitasyon) olarak tasvir eder. Demokritos'a göre ev yapma işi kırılancın, dokumacılık ise örümceğin taklit edilmesinin bir sonucudur. Bir ustanın esas işi mevcut eserleri inceleyerek bu yaratılmışların benzerlerinin üretim süreçlerini tasarlamaktır. İmitasyon (taklit) olarak doğa görüşünü onaylayan Aristoteles'e göre teknoloji, doğanın tamamlayamadığı işleri bitirebilir. Bununla birlikte teknolojiyi sadece bir imitasyon olarak değil, bazen de doğanın tamamlamayı başaramadığını tamamlayan bir sanat olarak ele almıştır (Aristoteles, 2017). Antik Yunan'da teknoloji kavramı daha çok bir işi yapmanın doğru yolu anlamında, nesnel bir bağlamda kullanılmıştır. John Dewey, Martin Heidegger, Karl Marx gibi düşünürlerin felsefi görüşlerinden hareketle teknolojiye dair felsefi çıkarımlar yapmak mümkün olmuştur.

Teknik sözcüğü Yunanca "tekhne" sözcüğünden türetilmiştir. Heidegger'e göre tekhne (teknik) sözcüğü, içerdiği birçok anlamın yanında "el işi, zanaat, pratik yetenek, bilgi, marifet vb." anlamlarını gelen "sanat" ve "ustalık" kavramlarını da kapsar. "Logos" kavramı ise anlamlandırma, mantığa büründürme, akla vurma vb. anlamlara gelir (Heidegger, 1998, s. 54). **Oxford İngilizce Sözlüğü'nün** tanımlarından birine göre teknoloji sistematik iyileştirmedir (Oxford Dictionaries, 2019). Teknoloji bu anlamda pratik uygulamalara yönelik bilgi olarak açıklanabilir. Buna göre teknoloji, bizim eksikliklerimizi tamamlayan ve becerilerimizi arttıran yeteneklerdir. Örneğin uçma yeteneğimiz olmadığı için uçan araçlara, ağaçları kesmek için balta ve testerelere, zihnimizin matematiksel yetersizliğinden ötürü, hesap makinesi veya bilgisayarlara ihtiyaç duyarız. Bu şekilde teknoloji bizim becerilerimizi arttırır.

Teknoloji felsefesi, bir tür epistemoloji kaynağı olarak çağımızın genç bilim dalları arasındadır. Martin Heidegger de bu alanın kurucularından biridir. Heidegger teknolojiyi, hakikati bulmak ve hakikate doğru gitmek çerçevesinde bir inkişaf ve zuhurat olarak değerlendirir. Heidegger'e göre teknoloji, insan gelişiminin merkezidir fakat en büyük tehlikeyi de o oluşturur. Her ne kadar tekniği Varlık'ın bir görünümü, açılı-

mı olarak felsefesine uyarlasa da onun, dünyasal bir gerçeklik olarak, Varlık ve İnsan varlığı için olası bir tehdit unsuru ve büyük bir tehlike olarak değerlendirir ve eleştirir (Heidegger, 1998, s. 71). Tekniğin sonu gelmeyen ilerleyişi insana öncelikle Varlık'ı, daha sonra da kendi yazgısını, kendi hakikatinin bilgisini örtterek ölümlü bir varlık olduğunu unutturur.

Heidegger, Varlık (Being) ve var oluş (existence) arasında ayrım yapar. “Varlık her türlü nesneden ayrılmalıdır” (Heidegger, 1996, s. 272). Nesnelere ontik olarak mevcuttur (existence) ve bilimin konusudurlar. Fakat felsefenin konusu varlık ise ontolojik var olan Varlık'tır. Fiziki evrende nesnelere kategorik düşünmeyle tasvir edilebilirler fakat bütünsel Varlık bu tür girişimi yanıtsız bırakır. Ontolojik “Varlık”, kullanıma hazır haldeki mevcudiyetten daha fazladır. Nesnelere, araç gereçler, cisimler ontik varlıklardır. Beden-ruh, öz-görünüş, töz-ilinek gibi kategorik ayrımlar, Varlığı kavramaktan çok uzaktır. Varlık'ı kavrayabilmek için “var olanların neler olduğunu” sormaktan vazgeçip “var olmanın ne anlama geldiği” soruşturulmalıdır. Bir bütün olarak Varlık, Dasein'dir. Heidegger'e göre “Varlık” kendiliğinden açık kavramdır. Tüm bilmede, önesürümde, varolan-şeylere doğru her davranışta, her kendi-ile-ilişkide “Varlık” kullanılır ve anlatımda bunlar “dosdoğru” anlaşılabilirler” (Heidegger, 2004, s.23). İnsan varlığı ile “Varlık” arasında kurulan bağıntılar, var oluş ile insan arasında da kurulur. İnsanın var olanlarla girdiği ilişki karşılıklıdır. Var olanlara el altında tutulan nesnelere olarak yaklaştığında insan kendini nesneleştirme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Bu bağlamda teknik, bir imalat olmakla birlikte aynı zamanda hakikatin kendini gizlediği bir alan haline de gelir:

“Şeylere sadece kullanım değerleri açısından bakmaya mahkûm etmekte hatta şeylerin şey olarak görünüşünü yok ederek onları hiçleştirir ki şey artık şey olarak bile görünmez hale gelir. Bu durum da Varlık'ın kendini geri çekmesine ve var-olanları unutmaya neden olmaktadır. Var-olanlar, Varlık'tan kopmakla kendi özlerinden kopmakta ve makineleşmenin nesnelere olmaktadır. Bu nedenle Heidegger, Varlığın kendini var-olanlarda sonsuza kadar gizlemesine engel olmak için onun çağrısına kulak vermenin ve sorgulayıcı düşünceyi ön plana çıkarmanın önemini vurgulamaktadır” (Delice, 2017, s. 326).

Heidegger, özne merkezli ve kartezyen bilim anlayışı karşısında oldukça köklü bir eleştiri getirir. Bu noktada, hesaplayıcı aklın dünyamıza egemen olması, çağımızın temel krizi olarak değerlendirilir. Heidegger, Varlık'ın Descartes ile felsefeden alındığını, fiziğin konusu haline getirildiğini savunmaktadır (Megill, 1998, s. 218). Descartes

“cogito” fikriyle dünyadan ayrı bir özne oluşturmakta ve dünyayı da bu öznenin emrine sunmaktadır. Heidegger’e göre, modern dünya tasarımının ürünü olan teknolojik tahakküm, Descartes’ın özne-nesne ayırımını dayanak alan hakikat anlayışının ürünüdür. Ona göre Descartes, insanı merkeze yerleştirerek modern teknolojinin temel karakterini oluşturan doğa üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurma girişiminin yolunu açmıştır (Megill, 1998, s. 218).

Teknik, insanı kendi kökünden uzaklaştırmış, onu köksüzleştirmiş, kendi toprağı üzerinde değil de teknik koşullar üzerinde yaşamaya mahkûm etmiştir. O halde şimdi düşünülmesi ve soruşturulması gereken tekniğin varlığının düşünülmemiş egemenliğidir. Nitekim teknik doğaya tabi iken teknoloji doğaya hâkim olmakta ve doğayı emrine amade kılmaktadır. İnsan elinden çıkan ve doğaya hâkim olan teknoloji, kendisini var edeni de hâkimiyeti altına almaktadır (Heidegger, 1993, s. 34). Öyleyse Heidegger için modern teknik, insanın çağrısına dayalı olarak doğanın çözülüşü, değiştirilip dönüştürülmesi, dönüştürülmüş olanın korunması ve dağıtılması olarak sürekli bir hâzır-oluş halidir. Modern teknik doğayı insana farklı koşullarda ve farklı amaçlar doğrultusunda kullanılmak üzere sunar. İşte bu nedenledir ki doğa, insan kullanımı için hazır olarak duran bir imkânlar bütünüdür ve hazır-oluş olarak açığa çıkan ya da çıkarılacak olandır ki bu da bize tekniğin özünü verir. Çünkü “Tekniğin özü, asla ve hiçbir şekilde teknolojik değildir” (Heidegger, 1998, s. 35).

Heidegger’e göre modern teknik, bir özgürlük alanı oluşturmamaktadır. Yani modern dünya bir özgürlükler dünyası değildir. İnsan, insan varlığı olarak tüm gücünü var olanların hesaplanmasına, planlanmasına, şekillendirilmesine harcamaktadır. Bu bağlamda modern dünya kişisel bir özgürlük olarak algılsa da aslında kişinin kendi kişiliğinden kopup modern çağın kişiliğine adapte olmuş olmasından dolayı büyük bir yanılsamadır. Kişi ve yaşadığı dünya birbirinden koparılmıştır. İşte bütün bu nedenlerden dolayı Heidegger için modern teknik insan varlığı için büyük bir tehlikedir. Onun için tehlikeli olan, onu kaygılandıran tekniğin kendisi değildir. Tekniğin iblisliği diye bir şey yoktur, daha çok özünün gizemliliği diye bir şey vardır. Tekniğin özü, bir açığa çıkartma yazgısı olarak tehlikelidir (Heidegger, 1998, s. 35). Ona göre insanlık bugün hakikati, salt aklın, bilimin ve matematiksel bir tasarımın öğelerine indirgemekle aslında düşünen düşüncenin sonunu, kendi sonunu, düşünenin yokluğunu hazırlamaktadır (Towarnicki, 2002, s. 15). Bu şekilde insan da doğal nesnelere grubu içerisine itilmek, kurumsal çalışma hayatında el altında tutulan ve gerektiğinde kullanılıp atlabilen sıradan bir kaynağa dönüşmektedir. Çünkü modern teknolojik yaklaşım modern bilimin, olanın nesneleştirilmesi girişimini öteye taşıyan, bir olanın “el altında kullanıma-hazır tutma” çabasıdır.

Heidegger 20. yüzyılın en büyük ideolojisi olarak teknolojiyi görmektedir. Ona göre teknoloji, ideolojilerin gerçekleşebilmesi için sağlanan alet ve araçlar olmaktan çok, insanın dış dünyaya bakışını belirleyen bakış açısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern Çağ ile birlikte teknolojik bakış açısı yerleştirilmektedir. Bu teknolojik bakış açısının özü “çerçeveleme”dir. Teknoloji, doğa ve insanı kaynak, ham madde olarak görmeyi ve bu kaynakları düzenlemeyi amaç haline getirmiştir. İnsan (seçimi kendisinin olduğunu düşünse de) belirlenmiş ihtiyaçlara göre yetişmekte, seçilmek için bu belirli nitelikleri edinerek raflarda yerini almaktadır. “Aynı biçimde niteliksizlik de bir biçimde kullanıma hazırdır. Teknolojik kavrayışta her şey “Ne işe yarar?” sorusunun yanıtına göre sıralanır. Hiyerarşide en üstte bulunan en çok işe yarayandır”(Tonyalı, 2005, s. 93).

Heidegger’e göre Varlık bu çağda, tekrar aynı biçimde tasarılanır, yeniden üretilir ki varlığın düşüşü tam da budur. Daha büyüğünü, daha küçüğünü, daha hızlısını, daha etkisizini vb. üretme yarışı verilen modern çağda Varlık kendini geri çekmiştir. Dünya nesneleştirmektedir. Nesneleşmeye ise istatistikleştirme ve verileştirme gibi nicelikselleştirme faaliyetleri eşlik etmektedir. “Hâlbuki varlık, yeniden sunulabilecek niteliğinin ötesinde başka türlü sunulabilme imkânlarıyla doludur. Kısacası bu çağda ‘bir şeyin açığa çıkması’ diye bir şey yoktur. Bu ise hiçlik (nothingness) denen durumdur” (Işıklı, 2008). Böylece varlık, sınırsızca manipüle edilmiş, yalnızca kullanım değeriyle bilinir olmuş ve böylece araçsallaştırılmıştır. Varlığın yalnızca bazı bilme türleriyle (örneğin doğa bilimleriyle) bilinmesi varlığın değerini, kullanım değerine indirgemıştır: “Bu ne işe yarar?” sözünde bu tehlikeli tutum yinelenmektedir. Örneğin önümde duran bardak, çay ve su içilen veya herhangi başka bir işlevle kullanılan bir şey değil de yalnızca satılan bir maldır ya da yalnızca su içilen bir maldır. Böyle imkânı daraltılmış varlık, kendini geri çeker. Eğer varlık kendini tümüyle geri çekerse bir daha gelme, ebediyen tahrip olma, yok olma tehlikesine düşmüş demektir.

5. Heideggerci Terminolojinin Çalışma Hayatına Uyarlanması

Günümüz çalışma ve toplumsal hayatı, teknolojik gelişmelerin getirdiği dönüşümler ile çok farklı bir yöne doğru gitmektedir. Değişen değerler yeni bir yaşam anlayışını ortaya koymaktadır. Davranış ve alışkanlıklarıyla artık yeni bir insan tipi ortaya çıkmıştır. İnsan ve birey kavramları, kullanıcı ve çalışana dönüşmektedir. İnsan ve teknoloji ilişkisinin sağlıklı olarak kurulabilmesi ve teknolojik gelişimin doğru yönlendirilebilmesi için teknolojinin felsefi anlamı daha çok sorgulanmalıdır. Bu noktada, teknoloji kavramının teknolojinin kendisinden önce gelmesi ve Heidegger’in teknoloji felsefesi bağlamında, teknolojinin insana tahakkümünün sorgulanarak tekniği tekrar insana ve doğaya tabi kılmanın yollarının aranmasını gerektirmiştir. Teknolojik düşünmenin

insanı nesneleştirmesi ve teknolojikleşen çalışma hayatı, bireyin bir kitle içerisinde anlam kazanmasına yol açar.

“Birey, adının başına aldığı edinilmiş/kazanılmış nitelikleriyle tanı- nır- değer kazanır. ‘Kendinden bahset’ dendiğinde bu niteliklerini anlatır, dünyaya yüklediği anlam ve dünyanın ona verdiği değer bu niteliklerinin ardından gelmektedir. Birey ‘anlamsız kalmamak’ adına, içine “atıldığı” yerde hazır bulduğu anlamları sorgulamaksızın benimseyerek kitle içerisinde kendisini konumlandırmaya başlar. İçine atıldığı ‘onlar alanının’ dışına çıkmamak için, onlarla aynı kalmak için özen gösterir” (Tonyalı, 2005, s. 96).

Teknolojik düzen, tekdüze ve sıradan insanlar üretir. Fabrikalarda seri üretim bantlarında çalışan kişilerden, kişilik özelliklerini yansıtmalarından çok banttaki işle- yişe uygun hareket etmeleri beklenmekte yani robotlaşmaları istenmektedir. Benzer şekilde kurumsal çalışma hayatında kişilerin, kişiliklerini plaza girişinde askıya asarak, kendileri için tasarlanmış basmakalıp bir kişiliğe bürünerek araçsallaşmaları beklen- mekte, imalat hatası olarak tespit edilen yani araçsallaşamayan kişiler de hızlıca siste- min dışına itilmektedir. Bu durum insanı mekanikleştirmekte ve varlığın kendisini geri çekmesine sebep olmaktadır. Kurumsal çalışma hayatında insanın varlığı unutulmak- ta, insana sadece bir araç olarak değer atfedilmektedir.

Heidegger Varlık’ın bu şekilde unutulmuş olmasını “yurtsuzluk” olarak tarif eder (Kırmacı, 2011, s. 65). Teknolojinin sınırları dâhilinde Varlık’ı düşünmeyen, sorgulamayan, Varlık’a doğru yol almayan ve varoluşsal kaygı duymayan kişi yurtsuz- dur. Varlığın yurdu düşünmez. Varlık düşüncenin konusu olmadığında, varlık düşü- nülmediğinden, varlık sadece istimlak ya da istimal veya tasarruf edildiği tedavülde tutulup tedavülden çekildiğinde yurtsuz kalır. Varlığın kökenindeki potansiyeller, araç- sallaştırma mekanizmasında baskılanır.

Kurumsal çalışma hayatında hesaplayıcı aklın egemenliği söz konusudur. İş dünyasında hesaplanan şeylerle birlikte hesaplanabilir olmayan fakat insan varlığı- nın indirgenemez parçalarından olan şeyler de mevcuttur. Proje yönetiminde veya iş takibinde matematiksel hesaplanabilirlik daima göz önünde tutulmaya çalışılırken, hesaplanabilir olmayan insan psikolojisi, insanlar arası iletişim gibi konular da he- saplanabilir alanın içerisine dâhil edilmeye çalışılmaktadır. Çerçeveleme içine hap- solmuş çalışanın bir makinanın kullanım kılavuzu misali, her projede hesaplanabilir yeni bir iş tanımı mevcuttur. Çalışanın veya elemanın iş tanımı her projede yeniden tanımlanabilmekte, araçsallaşan çalışan, bir makine gibi yeniden kurulabilmektedir.

Kartezyen düşünceye göre insan, fiziki evreni bilebilir ve düzenleyebilir. Bu yerlilik ve ruhsat, insanın çevre düzenlemesi girişimine felsefi bir meşruiyet kazandırmıştır. Heidegger'e göre doğa üzerinde egemenlik kuran kartezyen insan, varlığı sadece potansiyel kullanım değeriyle anlamlandırmış, bu da varlığın insan varlığından kendini geri çekmesini yani yurtsuzluğu netice vermiştir. Varlığı yurtsuz bırakan insan, çalışma hayatında kendisini de nesneleştirerek kendi yurtsuzluğuna da sebep olmuştur. İnsan, çalışma hayatında artık stokta tutulan, el altında hazırda bulundurulmuş araç veya tüketim malı gibi bir nesneye dönüşmüştür. Bu süreçte bir tüketim nesnesi olarak çalışana dönüşen insan eskidikçe "insan kaynakları" tarafından hızla işten atılabilmekte, yerlerine stokta tutulan, askıda hazır bekletilen kaynaklarla hemen ikame edilebilmektedir. İnsan kaynaklarının hesaplanabilir ve ölçülebilir performans değerlendirmeleri, eskiyen kaynakları tespit için vardır. Üniversitelerden ya da iş eğitim programlarından mezun kişiler piyasaya hazır kalifiye işgücü olarak takdim edilmekten buralardan yetişmiş, sıradanlaşmış elemanların raflarda, stoklarda yerlerini almaları, rafların boş kalmamasını sağlamaktadır.

Kartezyen öznenin doğa üzerinde kurduğu egemenlik, teknolojik gelişmeyle birlikte çalışma hayatında teknolojik tahakkümün insan doğası üzerine kurduğu egemenliğe dönüşmüştür. İnsan çalışma hayatında artık araçsallaşan ve mekanikleşen bir çalışandan öte bir şey değildir.

6. Sonuç

21. yüzyıldaki bilişim devriminin koşulları içinde şekillenen çalışma hayatı, insanı ve insanın etkileşim halinde olduğu her etkinliği mekanikleştirmektedir. Çalışma hayatında insan, mekanikleşmenin etkisi, varlığa yabancılaşma, varlığın kendini geri çekmesi, el altında tutma gibi Heideggerci tanımlara uygun olgular yüzünden bir amaç için istimal edilen bir araç durumuna dönüşmektedir. Seri üretim yapılan ve milyonlarca aynı bantta üretilen bir arabanın fiyatı ile el üretimi olan özel yapım bir arabanın değeri kıyas dahi edilemez. Birincisinin fiyatı, ikincisinin ise değeri vardır. Benzer şekilde kurumsal çalışma hayatında araç seviyesine indirgenen ve sıradanlaşan insanın sadece fiyatı vardır. İnsan, Dasein olarak artık çalışma ve iş dünyasında gittikçe kendine daha az yer bulmakta, Dasein olarak insan iş dünyasından dışlanmaktadır. Orada insanın değer olarak, varlık olarak bir anlamı yoktur. Var olmanın anlamı iş dünyasında yitmektedir. Ontolojik karakteriyle insan, ontik bir karaktere dönüşürülürken, bir araç kategorisine indirgenmekte, Dasein vasfını kaybetmekte, böylece nesneleşmektedir. Nesneleşmiş ve araçsallaşmış insan artık bir çalışandır. İnsan, teknolojik tahakküm altında araçsallaşmaktadır. İş yaşamında insanın yok oluşuna çalışanın ortaya çıkışı yerini eşlik etmektedir. Artık insan kaynakları departmanında

kaydedilen, bakımı yapılan, stokta tutulan, kullanıma hazır haldeki elemanlar vardır. İnsan, stokta tutulan diğer mallar ve teknolojik ürünler gibi gündelik yaşamdan, var oluş zemininden koparılmakta böylece varlığın kendini iki kere geri çekmesinin bir mekânı olmaktadır. Çalışan insan artık bir birey değil, bir iş yapmak ve üretmek için daha fazla çalıştırılan bir araçtır. Nihayetinde teknolojikleşmiş iş dünyasında “Varlık” olarak insan, artık unutulmaktadır. Bu, teknolojik tahakkümün insan ilişkilerinden sonra bizzat insanı zaptetmesi, hapsedmesi veya yok etmesi anlamına gelebilir. İnsan-makine etkileşimi, insanı makineleşme yönünde dönüştürmektedir.

7. Kaynakça

- Aristoteles. (2017). *Fizik*. (S. Babür, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cevzici, A. (2002). *Aydınlanma Felsefesi*. Bursa : Ezgi Kitabevi.
- Delice, D. (2017). Heidegger’in Tekniğin Kökenine İlişkin Bir Soruşturması. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 2017 Bahar(23), 307-328.
- Heidegger, M. (1996). *Being and Time*. (J. Stanbaugh, trans.), New York: State University of New York Press.
- Heidegger, M. (1989). *Contribution to Philosophy*. (P. Emad, & K. Maly, Çev.) USA: Indiana University Press.
- Heidegger, M. (1993). *1933’te Neler Oldu?* (T. Ilgaz, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Heidegger, M. (1998). *Tekniğe İlişkin Bir Soruşturma*. (D. Özlem, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Heidegger, M. (1998). *Teknik ve Dönüş*. (N. Aça, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Heidegger, M. (2004). *Varlık ve Zaman*. (Aziz Yardımlı, çev.), İstanbul: İdea Yayınevi.
- Humphreys, J. (2019, 01 30). *İnsanlar, Aylaklık Yeteneklerini Kayıp mı Ediyor?* Ocak 30, 2019 tarihinde Sophos Akademi: <https://www.sophosakademi.org/insanlar-aylaklik-yeteneklerini-kayip-mi-ediyor/> adresinden alındı.
- Işıklı, Ş. (2012). *Kuantum Felsefesi*. Ankara: Birleşik Yayınları.
- Işıklı, Ş. (2008). *Contribution to Philosophy’deki Bazı Temel Kavramların Çözümlemesi*. *Tabula Rasa-felsefe&teoloji Dergisi*, Yıl: 8, ss.91-113.
- Işıklı, Ş. ve Küçükvardar, M. (2016). *Bilişim Devrimi*. Ankara: Birleşik Yayınları.
- Kant, I. (2015). *Arı Usun Eleştirisi*. (A. Yardımlı, Çev.) İstanbul: İdea Yayınevi.
- Kırmacı, N. Y. (2011). *Martin Heidegger’de Teknoloji Problemi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- Magee, B. (2004). *Yeni Düşün Adamları*. (M. Tunçay, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: USA:- New American Library.
- Megill, A. (1998). *Aşırılığın Peygamberleri*. (T. Birkan, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Newton, I. (2016). *Doğal Felsefenin Matematiksel İlkeleri*. (A. Yardımlı, Çev.) Ankara: İdea Yayınevi.
- Oxford Dictionaries*. (2019). <https://en.oxforddictionaries.com>: <https://en.oxforddictionaries.com/definition/technology> adresinden 21 Ocak 2019 tarihinde alındı.
- Tonyalı, Z. (2005). Martin Heidegger'in Teknoloji Yorumu. *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Towarnicki, F. (2002). *Anılar ve Günlükler*. (Z. Durukal, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Wetsman, N. (2019, Ocak 30). *Elon Musk yanılıyor: Aşırı çalışmak, insanı daha mükemmel yapmıyor!* Sophos Akademi: <https://www.sophosakademi.org/elon-musk-yaniliyor-isinizde-cok-uzun-sure-calismak-sizi-daha-iyi-hale-getirmiyor/> adresinden alındı.
- Zamanlou, H. (2015). *Martin Heidegger ve Teknolojinin Hermeneutik Ontolojisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).